

Філософія та релігія як типи духовності

Співвідношення філософії та релігії є проблемою всієї людської культури, що має значну традицію і не втрачає своєї актуальності, оскільки відноситься до „вічних” проблем людського осягнення світу та самоосягнення особистості. Важливість цієї проблеми пов’язана також і з потребою самоосмислення філософії у її відношення до інших форм духовного життя людей, пошуком основних векторів сучасної світоглядної парадигми і зростанням інтересу до духовних вимірів людського буття.

Спроба дати якесь універсальне й вичерпне визначення релігії виявляє складність і багатоманітність цього феномену. Поняття „філософія” настільки ж багатозначне, як і поняття релігії, і кожний філософ формулює її визначення відповідно до власної системи. Дефініцій релігії безліч: „віра в надприродний світ”, „розрізнення священних і мирських об’єктів”, „система вірувань і обрядів, орієнтованих на „священне”, „специфічне почуття залежності від нескінченного”, „моральний кодекс, санкціонований богами”, „молитва й інші способи єднання з Абсолютом”, „соціальні групи, об’єднані єдиною вірою” і т.п. Багатоманітність підходів до визначення релігії пов’язано як з історичним становленням цього феномена, конкретним існуванням різних релігій та конфесій, так і з відмінністю між теологічним і світським підходами до її визначення, впливом загального соціально - культурного контексту, в рамках якого здійснюється осмислення. Звичайно релігію визначають як світосприймання, звід моральних норм і тип поведження, які обумовлені вірою в існування „іншого”, надприродного світу й істот — духів, богів або Бога, що розумно створили й творить всі матеріальні й духовні форми буття, а також сукупність ритуалів і магічних дій, що забезпечують зв’язок людини з

потойбічними силами, і відповідні (церковні) організації й об'єднання віруючих. При видимій багатосторонності й повноті така дефініція все ж залишається формальною, не передаючи ту різноманітну роль, що релігія грала й грає в житті як її послідовників, так і суспільства в цілому. Можна навіть констатувати, що адекватне формально-логічне визначення релігії дати взагалі неможливо її сутність досягається лише в результаті виявлення її конкретних різноманітних форм і істотних характеристик. Слушною є думка Паскаля, який розрізняв „Бога філософів і вчених” і „Бога Авраама, Ісаака й Іакова”, і таким чином вказував на відмінність розуміння релігії як сукупності окремих елементів, що піддається раціональному узагальненню, теоретиками (філософ чи церковний мислитель) та рядовими віруючими як зміст „живого”, суто особистого, внутрішнього переживання Бога.

Тісний зв'язок і взаємний вплив релігії та філософії не припинявся з початку їх виникнення та протягом всієї історії культури, навіть, коли вони протистояли одна одній. При цьому виникала ціла низка складних світоглядних проблем, які мали онтологічний, гносеологічний, соціальний характер і при цьому розширяли чи поглиблювали зміст філософської проблематики і сприяли як концептуальному укріпленню релігійного вчення, так і його поширенню серед віруючих. Однак прагнення до вирішення складних проблем метафізичного характеру про співвідношення матеріального та ідеального, іманентного та трансцендентного, знання та віри, конкретного та абсолютного не тільки показує відмінність методологічних підходів філософії та релігії до їх осмислення, але й вказує на їх взаємозв'язок у прагненні „цілісного осмислення буття у всій його живій повноті і глибині, що обіймає ...реальність духовного життя з усіма його моральнісними і релігійними запитами і проблемами” [1,329], „осягнення абсолютного буття, що обіймає і все духовне життя самого суб'єкта знання – людської особистості” [1,330].

Не звертаючись до розгляду всіх відповідей на питання про співвідношення філософії і релігії виділимо основні з підходів:

- Філософія служниця (рабиня) мудрості (Філон Олександрійський);

- Віра в благо і розумне обґрунтування світу є началом філософії (Климент Олександрійський);
- Філософія – служниця теології (Тертуліан);
- „Істинна релігія” та „істинна філософія” – тотожні (І.Скот Еріугена);
- Автономність філософії від теології та релігії (Абеляр, представники Шартрської, Сен-Вікторської, Паризької шкіл);
- Гармонія релігії та філософії (Ф.Акінський);
- Дисциплінарне розрізнення філософії, що базується на логіці природного, і теології, що базується на логіці надприродного та одкровенні (І. Дунс Скот, У.Оккам);
- Перевага теології як осередку всіх істин над філософією як дисциплінарного посередника, що веде до них (Паскаль);
- Релігія як нижча щодо філософії форма самопізнання абсолютної ідеї (Гегель).

Історично відносини релігії й філософії опосередковуються теологією, завдання якої полягало не тільки у прагненні виробити цільний, всеосяжний світогляд, а й захищати його ортодоксальну форму. Суттєво впливало також домінування раціоналістичних тенденцій в європейській культурі. Це визначило досить неоднозначні взаємини між ними (і в діахронічному, і в синхронічному планах). Однак, в тій мірі, в якій піднімалися метафізичні проблеми, границя між філософією й теологією завжди виглядала розмитою, зокрема це звертання до релігійного досвіду у філософських доктринах (Кіркегор, екзистенціалізм, філософія життя), з одного боку, та прагнення богословів розробити „філософську теологію”, що гармонізує світську й релігійну свідомість, з іншого. Попри це їхнє типологічне розходження зберігається. Філософія, прагнучи осягти „життєвий світ” людини й аналізуючи обґрунтованість релігійних вірувань із позицій розуму, залишається відкритою для радикально-критичних інтерпретацій всіх форм культури; теологічні ж новації підпорядковані авторитету Слова Божого, шанованого за незаперечну істину, і захист (апологетику) релігійної свідомості.

Незаперечним є те, що взаємодія цих форм здійснюється в сфері функціонування людської духовності. Духовність як людське надбання спирається на постійне самотворення особистістю власного духовного світу, на самоздійснення людини в усіх формах її життєдіяльності через відкритість Універсуму та іншій екзистенції.

Духовність розглядається як одне з найважливіших універсальних визначень людини, в якій їй розкривається зміст буття в його достотності та формується здатність конструктивно та творчо ставитись до свого буття, здійснювати вибір власного образу, форм життєдіяльності.

Через складний взаємозв'язок тілесного, душевного і духовного людина бере участь у всезагальності й нескінченності Універсума, людства, соціуму і прагне випродукувати в собі творчі сили, що зроблять її співмірною цій всезагальності і утримуватимуть в ній. Отож духовні шукання сповнені протиріччя і колізій, позитивного і негативного досвіду буття, страждань, вибору і протистоянь систем цінностей, ідеальних прагнень і нереалізованих можливостей. Втім ця співвіднесеність різнонаправлених пошуків складає основу духовності, її неоднорідність і диференціацію як в культурному, так і в індивідуальному житті людей. Тому духовність і може бути представлена домінуванням тих чи інших типів цінностей, типів духовності.

Поняття “тип духовності” бере свій початок у філософській системі С.Кіркегора, який, критикуючи раціоналізм Гегеля за принесення в жертву анонімному і безпристрасному абсолютному духу живої реальної людини, на перший план висуває потребу тісного зв'язку філософування з людським індивідом, його реальними переживаннями, настроями, почуттями, з “безвихідною трагічністю” людського існування. Тобто С.Кіркегор, намагаючись знайти відповіді на питання, які хвилюють індивіда в умовах “розірваного” світу, виходить з екзистенційної позиції, духовних інтересів самої особистості. Гегелівській „родовій” діалектиці С.Кіркегор протиставляє індивідуальну (екзистенційну) діалектику, яка виступає засобом сходження людини до Бога. На цьому шляху, на думку мислителя, людина проходить три

стадії: естетичну, етичну та релігійну. Опіраючись певною мірою на принцип гегелівської тріади, він розглядає типи духовності “по висхідній” – від нижчого (естетичного) через етичне до вищого (релігійного). Таким чином, типи духовності у Кіркегора окреслюються як способи становлення духу у наявному бутті, як способи виявлення і долання протилежностей людського „Я” та самовизначення екзистенційного буття особистості.

Розгляд типів духовності здійснює М.Бахтін, широко використовуючи його для розкриття та глибокого філософського аналізу складних проблем сучасної людини і культури. Акцентуючи увагу на тісному взаємозв’язку життя і культури та підході до них з позицій самоздійнення особистості, мислитель виділяє естетичний, етичний, теоретичний типи духовності, відносячи їх до смислового змісту буття. На відміну від С.Кіркегора, М.Бахтін аналізує всі типи у їх взаємозв’язку, показуючи їх спільність і відмінність у людському житті, у спрямованості до єдності дії і смислу, а також виділяє форми, в яких проявляється можлива обмеженість їх реалізації (оскільки розрив між дією і смислом виникає на різних етапах людської життєдіяльності) і які виступають як естетизм, теоретизм тощо. Більше того, саме кожна з форм (наприклад, мистецтво для філософської теорії чи наукового мислення) стає “іншим” для другої, допомагаючи їй не тільки визнати свої межі для того, щоб пізнати себе, але й стати більшою за себе, збагатити і перерости себе, заповнюючи простір, де інші форми по-своєму обмежені. Саме з цих позицій ми і будемо виходити у нашому аналізі.

Глумачення філософії та релігії як типів духовності, на нашу думку, не тільки сприяє подоланню певних ідеологем, що склалися в європейській думці (зокрема, стосовно їх протиставлення, заперечення можливості об’єктивного аналізу), а також домінування гносеологічного підходу в їх порівнянні, так і зосереджує увагу на їх ціннісному вимірі, на взаємозв’язку з духовним життям людини, його цільністю, допомагає „спізнати всю повноту того духовного життя, яке утворює сутність філософії та релігії” [1,320].

Саме такий підхід, вважаємо, виявляється у російській релігійній філософії, в творчості В.Соловйова, М.Бердяєва, Г.Флоровського, С.Франка.

В своїй роботі „Філософія і релігія” С.Франк розглядає співвідношення філософії та релігії як двох духовних діяльностей, показуючи неправомірність позиції, що розділяє їх непрохідним проваллям. Починаючи аналіз з двох основних постулатів: про те, що філософія є строге, доказове, логічне знання, та про те, що предметом філософії та релігії є Богопізнання, С.Франк відстоює думку про більшу єдність філософії та релігії, чим це розумілося традиційно. Зупинимось на його аргументах.

Розмірковуючи над необхідністю узгодження теоретичного характеру філософії та її здатності до цілісного охоплення буття, побудови системи буття, наближення до його першооснов, С.Франк слушно вказує на неправомірність ототожнення філософії та природничо-наукового, позитивного знання. Філософія має звертатися до істинного „духовно-ідеального” буття, що закрите через змінність, багатоманітність одиничного і часткового, тому не сприймається звичайною свідомістю і звичайними способами пізнання. „Не звертаючись до абсолютного, не підносячись всією істотою до нього, не можна взагалі бути філософом, *мати* філософію”, – вважає С.Франк [1,323]. Так формується те розуміння філософії, яке потім поглиблюється в творчості філософа через осмислення долі філософії в людській життєдіяльності.

„Філософія повинна бути оновленою через зближення її з життям – не з життям текучим, зовнішнім, чуттєвим, – що є для неї завжди падінням, а з глибинною і вічною основою життя” [2,40]. Можемо говорити про відмінність позиції мислителя від аналогічного заклику до філософії з боку філософії життя, оскільки її представники наголошують саме на подоланні абстрактно-понятійного осмислення буття через поняття „матерія”, „субстанція” і наближення через поняття „життя” до змінності, плинності, багатоманітності його проявів і розгляд життя як становлення. Разом з тим, важливо відмітити, що саме праця Ф.Ніцше „Так говорив Заратустра” суттєво вплинула та хід подальших міркувань С.Франка, який, за його власними словами, був

приголомшений глибиною „духовного боріння”, що віяла від книги, відчув „реальність духу, реальність глибини у власній душі” і став „ідеалістом-метафізиком, носієм певного духовного досвіду, що відкрив доступ до незримої внутрішньої реальності буття” [3,561].

Розмірковуючи над поставленою проблемою і висловлюючи сумніви стосовно існуючих точок зору, мислитель виявляє наступні спільні риси філософії та релігії:

- По предмету – це Богопізнання;
- По методу – духовне споглядання, убачання абсолютного, де „смиренність поєднується з дерзанням творчості”[1,332]. „Філософська творчість передбачає, таким чином, релігійну настроєність і релігійну спрямованість духу; в основі будь-якого філософського знання лежить релігійна інтуїція” [1,323];
- По ціннісному спрямуванню на духовність людини – особистісного осягнення нею сутності і смислу життя.

Розглядаючи Бога як спільний об’єкт пізнання філософ розрізняє „Бога релігійної віри”, якого тлумачить як „живого особистого Бога”, що має антропоморфні риси, і „Бога у філософії” (якби він не мислився, чи як субстанція світу, чи як його першопричина, чи творча сила розвитку тощо, він виступає об’єктом логічного осягнення: „несе на собі відбиток своєї залежності від потреб абстрактної думки і саме тому є для релігійного почуття лише ілюзорним сурогатом істинного Бога” [1,326]). С.Франк виділяє декілька аспектів, що потребують осмислення: по-перше, прагнення у філософії логічно, раціонально пізнати Бога веде до зникнення його таємничості, подолання віри знанням, по-друге, прагнення виробити певну систему понять для позначення Бога не веде до „істинної першооснови і цілісної всеєдності буття” [1,327], по-третє, неможливість раціонально визначити Бога показує обмеженість розуму, існування абсолютного і наявність „*понад логічної, інтуїтивної основи логічної думки*” [1,327]. Осягаючи їх філософ приходять до висновку, що „ні Бог релігії, ні Бог філософії не має простого і однозначного змісту..., саме тому, що Він є

перш за все не досліджувана глибина і невичерпне багатство. Він є повнотою *всіх* визначень” [1,329]. Всі його визначення виявляють його багатосторонність і виступають як антиномії, що узгоджуються у „вищій, надраціональній єдності”. Тобто Бог залишається завжди вищим й Незбагненим і його розуміння виходить за раціонально-логічні межі, а відношення між Богом і світом вибудовуються як металогічне відношення між абсолютною та емпіричною реальністю.

Отож, „ми знову переконуємося, що правильне співвідношення між філософією і релігією можливе лише на ґрунті того „умудреного невідання” (*docta ignorantia*), яке є самим зрілим плодом істинного просвітлення” [1,332]. Тому філософ, прагнучи до глибинних знань, повинен бути смиреним і користуватися сократівським положенням про те, що джерелом знання є усвідомлення свого незнання.

Зближуючи філософію та релігію на основі релігійної проблематики, філософ вказує, що вони є різними формами духовної діяльності. По-перше, „Релігія є життя в спілкуванні з Богом, яке має ціль задоволення особистої потреби людської душі *в спасінні*”, в пошуку душевного спокою і радості. Філософія ж – не залежне від особистих інтересів „*вище, завершуюче осягнення буття і життя* шляхом убачання їх абсолютної першооснови” [1,324]. По-друге, релігійна віра, будучи особистісною, безпосереднім переживанням Божества, не потребує раціонального тлумачення отриманих істин чи розповсюдження особистісного сприйняття на весь зміст релігії. По-третє, важливу роль відіграє одкровення, глибина якого пов’язана з усією повнотою „*соборного релігійного досвіду*”. Саме в неможливості філософії, що існує в рамках тих чи інших систем і потреби логічно-понятійного доведення своїх позицій, долучитися до всього релігійного досвіду вбачає філософ обмеженість філософського знання, з цим не можна погодитися, оскільки філософія включає в свій пошук весь духовний досвід людства, а саме, шукання в науці, етиці, естетиці, мистецтві тощо.

Франк приходиться до твердження про те, що наближення до істинної глибини реальності дає філософія, яка поєднує предметне і ціннісне пізнання, що опирається на піднесеність, „захопленість” розуму, що дарується людині як благодать. При цьому особливу увагу він звертає на особистість філософа, його аристократизм, „вічне аристократичне достоїнство”, що неможливо без істинної віри. „Віра, – пише С Франк, – є не що інше, ніж повнота і актуальність життєвих сил духу – самосвідомість, поглиблена до сприйняття граничної глибини і абсолютної основи нашого внутрішнього життя, – горіння серця силою, яка по своїй значущості і цінності з очевидністю сприймається як дещо вище і більше, чим я сам” [4,247]. Про особистість філософа говорив і Ніцше: „Наші обов’язки витікають...із основної думки культури, яка ставить перед кожним з нас тільки одну задачу: *сприяти розвитку в нас і поза нами філософа, художника і святого і тим трудитися над удосконаленням природи*” [3,59].

Така увага до ролі особистості філософа в його філософуванні вказує на неklasичність філософії С.Франка та зближує його розуміння сутності філософії як з представниками філософії життя, екзистенціалізму, персоналізму, так і з російськими філософами, зокрема М.Бердяєвим. Розглядаючи істину як „живе буття дане в формі особистості”, наголошуючи на тому, що шукає мудрості як „правди розуму і серця” С.Франк фактично стверджує ту ж ідею, яку проголошував М.Бердяєв, про те, що філософія по своїй суті персональна, тож персоналізм – це життєвий нерв філософії.

Одним із змістовних підходів, який значною мірою перекликається з висловленими ідеями щодо розгляду взаємозв’язку філософії та релігії як типів духовності та має свої особливості є позиція К. Ясперса. Німецький філософ осмислює взаємозв’язок філософії та релігії, вводячи поняття „філософська віра”. Визначаючи основні особливості філософської віри, які в свою чергу визначають її співвідношення з релігійною вірою, філософ вказує на наступне:

1. Філософська віра існує в союзі із знанням, оскільки вона хоче знати те, що доступно знанню і зрозуміти саму себе.

2. Філософська віра не протиставляє, а охоплює об'єкта і суб'єкта в таких формах як наявне буття, свідомість взагалі, дух, екзистенція.

3. Філософська віра історична, бо вимагає руху в часі і є „невичерпним джерелом, яке струменить лише тоді, коли його знаходять у витоках сьогодення для нового здійснення”[5,430]. Її суттєва відмінність від релігійної віри полягає в тому, що філософська віра не беззастережно приймає авторитетність історії філософії, а цінить в ній „присутність духовної боротьби” і прагне знайти в ній шлях до істини.

4. Філософська віра існує як відкрита і свободна, бо не фіксована в абсолютизованому кінцевому.

5. Філософська віра „перебуває в діалектиці”, що убуває і знімає себе, осягає себе у видимості абсурду (віри і невіри) [5,429]. Вона залишається навіть тоді, коли все рушиться, бо допомагає через філософування людині знаходити себе.

6. Філософська віра є вірою в комунікацію. „Людина знаходить в світі іншу людину як єдину дійсність, з якою вона може об'єднатися в розумінні й довірі”[5, 442].

Філософська віра виступає як невичерпне джерело людської екзистенції, спрямовує людину до її власної сутності. „Істинна віра є акт екзистенції, що усвідомлює трансценденцію в її дійсності”[5,428]. Безмежна готовність до комунікації – це шлях людського буття. „Наблизити комунікацію у всіх можливостях її здійснення є повсякденне завдання філософського життя” [5,508].

К.Ясперс влучно стверджує, що філософія та релігія „обидві завжди сприймають себе у відношенні до вічної істини, історичний образ якої одночасно ховає і повідомляє цю істину” [5,456].

Розглядаючи відмінності він відмічає, що релігія пов'язана з культом, одкровенням, співтовариством прихильників, невідділима від міфу, в ній присутній реальний зв'язок з трансцендентним в образі святого, що зустрічається в миру. Філософія не має всього цього, головне для неї – це

свобода. Тому релігія прагне до втілення, а філософія – до діяльної достовірності, боротьби за істину духовними засобами.

Релігія і філософія розрізняються по характеру присутності Бога. „Віра пророків перевершує за своєю потужністю філософську віру, оскільки йде від безпосереднього убачання Бога, але поступається філософії в ясності думки” [5,459]. Різна роль авторитету: для церкви – нормативність, потреба вести за собою, контроль; для філософії – філософська традиція, духовні авторитети.

Молитва в якості особистої та одвічної знаходиться на грані філософування і стає філософією в той момент, коли відпадає ціленаправлений зв'язок з божеством і реальна воля до впливу на нього. Від покірності і вдячності людина переходить до впевненості в собі, тому результат виступає не як досягнення якихось земних благ, а як екзистенційна присутність людини в світі, становлення істинності людини.

Недоліком біблійської релігії К.Ясперс вважає претензії на винятковість, які виникають у деяких її гілках як справа людей, однак це не засновано на волі Бога, що відкриває людям багато шляхів до себе. „Той, хто вважає, що повністю володіє істиною, – пише він, – уже не може по-справжньому говорити з іншим – він перериває істинну комунікацію на користь того змісту, в який він вірить” [5,457]..

Філософія і релігія допомагають зробити відчутним простір духовної ситуації, розширити її горизонти, стверджуючи, що людина сама повинна відкрити для себе істину, опираючись на свій досвід, долю, традицію. При цьому „філософія завжди у вигляді зусиль окремої людини, прагне здійснити універсальність, зберегти відкритість людини, вичленити просте, концентрувати його і уяснити в його незбагненності”[5,476].

Опираючись на проведений аналіз ми можемо виявити особливості філософії як типу духовності. Філософія – це тип духовності, універсальний спосіб самоусвідомлення і самоствердження людини в світі через розвиток її рефлексивно-критичних здібностей, відшукування граничних засад людського буття.

Філософія задовольняє людську потребу в смислі і розумінні в тій мірі, в якій людина виявляє турботу про своє існування. Специфіка філософії розкривається через процес філософування, філософського мислення, яке пронизане інтересами індивіда. І тому сутність філософії розкривається через ті риси, які характеризують процес філософського мислення:

1. Проблемність філософії розвивається через постановку певних проблем і пошук шляхів їх вирішення. Філософія проблематизує світ в пошуках смислу, тим самим відкриває в людині глибину, а в бутті – вертикаль. Вічність проблем філософії – абсолютна проблема, бо вони настільки основоположні і фундаментальні, що не можуть бути вирішеними раз і назавжди. Філософія – це „абсолютна проблема”, бо через проблематизацію проблем здійснює зондаж запитального потенціалу людського буття.

2. Трансцендування – вихід за межі досвіду. При якому, набувши цієї трансцендуючої здатності людина здатна оволодіти чимось в собі.

3. Свобода виступає як стихія філософського мислення, яка сприяє розвитку критичного і творчого начал філософії.

4. Діалогічність – внутрішня полемічність, внутрішнє мислення, що виступає між двома смисловими полюсами, ствердження людської особистості і об’єктивних законів розуму. Діалогічність виступає як спосіб відшукування, оформлення і перетворення смислів. Тому філософський текст, це завжди становлення смислу через внутрішню полемічність ідей, суджень, які в цьому розкриваються. Багатшаровість і поліфонічність просторів буття філософії в культурі сприяє розкриттю унікальності філософів та їх ідей через одночасність їх співіснування в „діалогічній додатковості”.

5. Єдність і множинність філософських систем виступає як виявлення об’єктивних суперечностей історично-філософського процесу та особливої ролі особистості в процесі філософування.

Вказані риси те тільки виявляють відмінності філософії як типу духовності, але й виявляють точки перетинання, взаємодії її з іншими типами

духовності, зокрема і з релігією, у наближенні до динаміки реальних процесів суспільного та особистого людського життя.

Релігія і філософія, втілюючи здатність людини до осмислення власної смертності, звертаються до особливих вічних цінностей, поняття абсолюту й ідеї безсмертя, одним словом ідеалів, що перевершують інтереси кінцевого індивіда й складають, його „граничну турботу” (П.Тілліх). Важливе значення має поняття „транцендування”: констатацію здатності до транцендування не тільки в рамках релігії, але й інших форм культури, а отже, і можливість утворення вищих моральних абсолютів у рамках світської свідомості.

Таким чином співвідношення філософії та релігії має як історичний, так і теоретичний виміри свого осмислення. При цьому їх поєднує персоналістичний вимір, ціннісно-орієнтаційна діяльність, формування духовності, моральності і розкриття проблеми транцендентного. Релігія та філософія виражають феномен духовності в його нелінійності, розкриваючи палітру різноякісності, складних метаморфоз духовних пошуків людини, її персонального, індивідно-змістовного життєтворення.

1.Франк С.Л. Философия и религия// На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М.,1990; 2.Франк С. Кризис современной философии. (Вступительная речь, произнесенная перед диспутом в Петроградском университете 15мая 1916г.)// Русская мысль. 1916, №9; 3. Франк С.Л. Сочинения – М., 1990; 4. Франк С.Л. С нами Бог.- М., 1992; 5.Ясперс К. Философская вера// Смысл и назначение истории. М., 1994

Наконежна О.П. Філософія та релігія як типи духовності // Вісник товариства російської філософії при Українському філософському фонді. – Полтава, 2007. С. 71-81